

УДК 347.637

DOI 10.31733/2078-3566-2021-1-129-1132

Олексій КУЧЕРЕНКО[©]
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПОЗБАВЛЕННЯ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ ЯК СІМЕЙНО-ПРАВОВОГО ЗАСОБУ ЗАХИСТУ ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ

У науковій статті досліджено окремі аспекти позбавлення батьківських прав як сімейно-правового засобу захисту дітей. Проаналізовано підстави та наслідки позбавлення батьківських прав. Прیدілено увагу особливостям відібрання дитини у батьків без позбавлення їх батьківських прав.

Ключові слова: дитина, батьки, позбавлення батьківських прав, сімейно-правова санкція, відібрання дитини без позбавлення батьківських прав.

Постановка проблеми. Діти є майбутнім кожної нації та кожної країни, а відтак дитина та її інтереси є найвищою цінністю, і з цим твердженням неможливо не погодитись. Проте щодня стаються тисячі дитячих трагедій, зумовлених різними чинниками, зокрема алкоголізмом та наркоманією батьків, бідністю, домашнім насильством, виїздом батьків на заробітки, значною кількістю розлучень. У ЗМІ оприлюднюють кричущі факти жорстокого поводження з дітьми, їх експлуатації або ж залишення напризволяще. Безперечно, порушення прав дитини в сім'ї як природному середовищі її розвитку та виховання є моральною проблемою вітчизняного суспільства, що потребує ефективних правових засобів захисту дітей, зокрема й сімейно-правових.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питанням теорії та практики сімейно-правових засобів захисту дітей приділяли у своїх працях увагу Л. Баранова, В. Гопанчук, Н. Єршова, І. Жилінкова, З. Ромовська, С. Індиченко, Л. Красицька, В. Мироненко, О. Нечаєва, О. Пергамент, Л. Савченко, В. Слома, В. Труба, Ю. Червоний, Я. Шевченко та інші науковці.

Метою цієї статті є проаналізувати окремі аспекти позбавлення батьківських прав як сімейно-правового засобу захисту дітей, зокрема підстави й наслідки цих дій.

Виклад основного матеріалу. Ратифікація Україною Конвенції ООН про права дитини свідчить про визнання пріоритету інтересів дитини в суспільстві, а також необхідність особливої турботи про соціально незахищених дітей, зокрема дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Відповідно до першорядності загальнолюдських цінностей і гармонійного розвитку особистості в Конвенції зазначено, що дитина, яка постійно або тимчасово позбавлена батьківського піклування, не повинна залишатися в такому оточенні й має право на особливі захист і допомогу держави [1, с. 160].

Традиційно у всьому світі саме сім'я вважається природним і найкращим середовищем для виховання та розвитку дитини. Ст. 5 Сімейного кодексу України визначає охорону сім'ї державою, забезпечення пріоритету сімейного виховання дитини.

Позбавлення батьківських прав за своїми правовими наслідками – один із найскладніших і найважливіших видів сімейно-правових спорів. Інакше кажучи, це міра юридичної відповідальності щодо батьків, які не виконують своїх обов'язків із виховання дітей [2, с. 253–254]. Ю. Червоний розглядає позбавлення батьківських прав як особливий захід сімейно-правової відповідальності, спрямований, з одного боку, на захист прав та законних інтересів дитини, а з іншого – на застосування негативних наслідків до недобросовісних батьків [5, с. 247].

Звичайно, кожна дитина має гарантоване Конвенцією ООН про права дитини право знати своїх батьків і право на їх піклування. Водночас ст. 9 Конвенції передбачає обов'язок держав-учасниць забезпечити, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанню,

© Кучеренко О. М., 2021

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3339-693X>

kucherenko-aleksus@ukr.net

за винятком випадків, коли компетентні органи, згідно із судовим рішенням, визначають відповідно до застосовуваного закону та процедур, що таке розлучення необхідне в якнайвищих інтересах дитини. Таке визначення може бути необхідним у випадку, коли, наприклад, батьки не піклуються про дитину або жорстоко поводяться з нею. Отже, підстави для позбавлення батьківських прав установлені в ст. 9 Конвенції ООН про права дитини.

Слід сказати, що в ст. 164 чинного Сімейного кодексу зазначений вичерпний перелік обставин, за яких батьки можуть бути позбавлені батьківських прав. Такі обставини виникають, якщо батьки:

- 1) не забрали дитину з полового будинку або іншої установи здоров'я без поважної причини та протягом шести місяців не виявляли батьківської турботи щодо дитини;
- 2) ухиляються від своїх обов'язків із виховання дитини;
- 3) жорстоко поводяться з дитиною;
- 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- 5) удаються до експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- 6) засуджені за здійснення навмисного злочину проти дитини.

Хоча встановлений у ст. 164 Сімейного кодексу перелік підстав позбавлення батьківських прав є вичерпним і розширеному тлумаченню не підлягає, однак містить низку оціночних понять (зокрема: ухиляються, жорстоко), тлумачення та оцінку яких повинен здійснювати в кожному конкретному випадку суд, про що зазначалось у науковій літературі [7, с. 331].

Слід зазначити, що поняття «ухилення батьків від виконання своїх обов'язків» деталізується в ч. 2 п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.03.2007 № 3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав». Ідеться про випадки, коли батьки не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема не забезпечують необхідного харчування, медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складову виховання; не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення; не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; не сприяють засвоєнню нею загально-визнаних норм моралі; не виявляють інтересу до її внутрішнього світу; не створюють умов для отримання нею освіти. Зазначені фактори як кожен окремо, так і в сукупності можна розцінювати як ухилення від виховання дитини лише за умови винної поведінки батьків, свідомого нехтування ними своїми обов'язками.

Ще однією характерною ознакою позбавлення батьківських прав як крайнього засобу сімейно-правової відповідальності, що застосовується до батьків, які не виконують своїх обов'язків, є його виключно судовий порядок. Ініціатором справи про позбавлення батьківських прав може бути один із батьків, піклувальник дитини, орган опіки й піклування, навчальний заклад, прокурор, а також сама дитина, якщо вона досягла віку 14 років.

Правовим наслідком позбавлення особи батьківських прав є припинення сімейних правовідносин між нею й дитиною. Особа, позбавлена батьківських прав, втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання; перестає бути законним представником дитини; втрачає права на пільги й державну допомогу, що надається сім'ям із дітьми; не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником; не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати в разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування збитків у разі втрати годувальника, право на спадкування); втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною. Важливо зазначити, що позбавлення батьківських прав як сімейно-правова санкція, передбачена ст. 164 Сімейного кодексу України, не тягне втрати біологічного зв'язку дитини з батьками та повного розірвання правового зв'язку між ними. Отже, слід погодитися з позицією М. Логвінової, що батьки в будь-якому випадку залишаються, нехай тільки біологічними, проте батьками. Про це свідчить насамперед надання батькам, позбавленим батьківських прав, можливості їх поновлення в майбутньому, а також надання права на звернення до суду із заявою про надання їм права на побачення з дитиною [3, с. 285–286].

Звісно, позбавлення батьківських прав як санкція застосовується внаслідок винної поведінки батьків. Відповідно, у цьому випадку йдеться передусім про позбавлення прав, але аж ніяк не звільнення таких осіб від виконання батьківських обов'язків з утримання дітей. А отже, ухвалюючи рішення щодо позбавлення батьківських прав, суд має право водночас вказати про стягнення аліментів на дитину на користь тієї особи, із якою проживатиме дитина (другий із батьків; родич; опікун; піклувальник; патронатний вихователь; особа, в сім'ї якої проживає дитина; установа, у якій дитина перебуває на вихованні).

Як слушно наголошує М. Логвінова, позбавлення батьківських прав є безстроковою

сімейно-правовою санкцією, оскільки негативні наслідки протиправної поведінки батьків триватимуть до тих пір, поки вони не будуть поновлені судом у батьківських правах, а в разі їх непоновлення до повноліття дитини негативні правові наслідки тривають пожиттєво [3, с. 288].

Водночас у науковій літературі висловлюється позиція про недосконалість позбавлення батьківських прав як форми захисту прав дитини в плані реабілітації батьків. Усунути цей недолік допоможе створення служби, яка б займалася розробкою систем і програм, що регулювали б процедуру реабілітації таких батьків, і допомагала повернути дітей у їх рідні сім'ї. Це необхідно для того, щоб батьки, які бажають повернути дитину, були ознайомлені з тим комплексом дій, які повинні вчинити, та комплектом документів і сукупністю доказів, які повинні пред'явити в суді в разі подачі позову з приводу поновлення батьківських прав [6, с. 60]. Подібна пропозиція заслуговує на увагу, адже завданням держави є допомога сім'ям, спрямована на збереження права дитини на виховання в родинному середовищі, навіть якщо така сім'я опинилася у складній життєвій ситуації.

Як бачимо, позбавлення батьківських прав є найбільш суворим за своїми наслідками засобом реагування держави на невиконання або неналежне виконання батьками своїх обов'язків щодо дітей. Однак слід зауважити, що лише найгостріші ситуації нехтування батьками своїх обов'язків вимагають застосування саме такого виключного засобу, як позбавлення батьківських прав. Сімейне законодавство України передбачає можливість захисту інтересів дитини й за допомогою інших сімейно-правових засобів. Зокрема, у певних випадках інтереси дитини доцільно захистити за допомогою відібрання її від батьків без позбавлення батьківських прав. Підставою для прийняття такого рішення є наявність загрози для життя, здоров'я й морального виховання дитини у випадку залишення її у батьків. Відібрання дитини від батьків має тимчасовий характер і зумовлює передачу її іншій особі, якою може бути як один із родичів (за їх бажанням), так і патронатний вихователь або орган опіки й піклування.

Профілактичне значення відібрання є особливо важливим, як слушно наголошує В. Мироненко, тому що в законі немає якихось проміжних мір, які передували б позбавленню батьківських прав, а застосовувати одразу виключну міру впливу далеко не завжди виправдано. На думку О. Нечасової, В. Шахматова й В. Мироненка, єдиним критерієм, що дає змогу розмежувати позбавлення батьківських прав та відібрання дитини без позбавлення батьківських прав, є ступінь вини батьків [4, с. 257]. Отже, за своєю природою цей інститут суттєво відрізняється від інституту позбавлення батьківських прав, хоча й має спільні риси.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо стверджувати, що позбавлення батьківських прав є сімейно-правовою санкцією виключного характеру, застосування якої можливе лише в судовому порядку та з підстав, вичерпний перелік яких визначений сімейним законодавством України. За своїми наслідками позбавлення батьківських прав не розриває повністю правового зв'язку між дитиною та батьками (або одним із них), а лише змінює його.

Список використаних джерел

1. Баранова Л.М. Сімейне право України: Підручник / за заг. ред. Борисової В.І. та Жилінкової І.В., К.: Юрінком Інтер, 2004, 264 с.
2. Воронянський О.В., Борисов Г.В. Основи правознавства: Навчальний посібник. Харків: Парус, 2005, 368 с.
3. Логвінова М.В. Правові наслідки позбавлення батьківських прав// *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали X регіональної науково-практичної конференції (5-6 лютого 2004 р.)*, Львів: *Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка*, 2004, С.285-288.
4. Мироненко В. Наявність небезпеки для виховання та розвитку дитини – визначальна умова її відібрання у батьків. *Юридична психологія та педагогіка*, 2013, №1, с.254-263.
5. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / За ред. Ю.С. Червоного. К.: Істина, 2003, 464 с.
6. Романко К., Менжул М. Питання правової регламентації позбавлення батьківських прав як крайньої міри відповідальності батьків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету, серія «Право»*, 2015, вип.32, т.2, с.58-61.
7. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. [2-ге вид., перероб. і доп.] К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2006, 568с.
8. Слома В. Позбавлення батьківських прав за законодавством України. *Актуальні проблеми правознавства*, 2016, вип.4, с.78-80.
9. Труба В. І. Проблемні питання правових підстав позбавлення батьківських прав. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*, 2014, №12, Т.2, с.4-7.

Надійшла до редакції 16.03.2021

References

1. Baranova, L.M. (2004) Simeyne pravo Ukrayiny [Family Law of Ukraine] : Pidruchnyk / za zah. red. Borysovoyi V.I. ta Zhylinkovoyi I.V, K.: Yurinkom Inter, 264 s. [in Ukr.].
2. Voronyans'kyi, O.V., (2005) Borysov H.V. Osnovy pravoznavstva [Fundamentals of Law]: Navchal'nyy posibnyk. Kharkiv: Parus, 368 s. [in Ukr.].
3. Lohvinova, M.V. (2004) Pravovi naslidky pozbavleniya bat'kivs'kykh prav// Problemy derzhavotvorennia i zakhystu prav lyudyny v Ukrayini: Materialy KH rehional'noyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (5-6 lyutoho 2004 r.), [Legal consequences of deprivation of parental rights // Problems of state formation and protection of human rights in Ukraine: Proceedings of the X regional scientific-practical conference (February 5-6, 2004)] L'viv: Yurydychnyy fakul'tet L'vivs'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka, S.285-288. [in Ukr.].
4. Myronenko, V. (2013) Nayavnist' nebezpeky dlya vykhovannya ta rozvytku dytyny – vyznachal'na umova yiyi vidibrannya u bat'kiv. [The presence of danger to the upbringing and development of the child - a determining condition for its withdrawal from parents]. *Yurydychna psykholohiya ta pedahohika*, №1, s.254-263. [in Ukr.].
5. Naukovo-praktychnyy komentar Simeynoho kodeksu Ukrayiny [Scientific and practical commentary on the Family Code of Ukraine] / Za red. YU.S. Chervonoho. K.: Istyna, 2003, 464 s. [in Ukr.].
6. Romanko, K., Menzhul, M. (2015) Pytannya pravovoyi rehlamentatsiyi pozbavleniya bat'kivs'kykh prav yak krain'oyi miry vidpovidal'nosti bat'kiv. [Issues of legal regulation of deprivation of parental rights as an extreme measure of parental responsibility]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsinal'noho universytetu, seriya «Pravo»*, 2015, vyp.32, t.2,s.58-61. [in Ukr.].
7. Romovs'ka, Z.V. (2006) Simeynyy kodeks Ukrayiny [Family Code of Ukraine] : Naukovo-praktychnyy komentar.[2-he vyd., pererob. i dop.] K. : Vydavnychyy dim «In Yure», 2006, 568s. [in Ukr.].
8. Sloma, V. (2016) Pozavleniya bat'kivs'kykh prav za zonodavstvom Ukrayiny. [Claiming parental rights under the legislation of Ukraine]. *Aktual'ni problemy pravoznavstva*, vyp.4,s.78-80. [in Ukr.].
9. Truba, V. I. (2014) Problemni pytannya pravovykh pidstav pozbavleniya bat'kivs'kykh prav. [Problematic issues of legal grounds for deprivation of parental rights]. *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*, 2014, №12, T.2, s.4-7. [in Ukr.].

SUMMARY

Oleksiy M. Kucherenko. Some aspects of deprivation of parental rights as a family law means of protecting the interests of the child. The scientific article investigates certain aspects of deprivation of parental rights as a family legal means of protecting children. The grounds and consequences of deprivation of parental rights are analyzed. Attention is paid to the peculiarities of taking a child away from parents without depriving them of their parental rights.

It is emphasized that the problem of violation of the rights of the child in the family, which is the natural environment for the development and upbringing of a child, is not only a moral problem of society, but also requires effective legal means of protecting children, incl. family law.

Although the list of grounds for deprivation of parental rights established by the Family Code is exhaustive and cannot be interpreted broadly, it contains a number of evaluative concepts, the interpretation and assessment of which must be carried out in each specific case by the court.

It is indicated that a characteristic feature of deprivation of parental rights as an exclusive means of family law, applies to parents who do not fulfill their duties, is exclusively a judicial procedure for deprivation of parental rights.

It is emphasized that the legal consequence of deprivation of a person's parental rights is the termination of family legal relations between parents and a child. At the same time, the application of a family legal sanction in the form of deprivation of parental rights does not mean the deprivation of paternity as a biological connection between the child and the parents and the complete termination of the legal connection between them.

It is noted that the interests of the child can be protected through the removal of the child from the parents without deprivation of parental rights. The basis for this decision is that leaving the child with them is dangerous to his life, health and moral education. The only criterion that makes it possible to distinguish between deprivation of parental rights and the removal of a child without deprivation of parental rights is the degree of guilt of the parents.

Keywords: child, parents, deprivation of parental rights, family legal sanction, removal of a child without deprivation of parental rights.